

PLAN NOWEGO OGRODU UŻYTKOWEGO W GOŁUCHOWIE Z ROKU 1876

Grażyna Ławniczak

Poznań

Czas powstania parku w Gołuchowie (jednego z największych i najpiękniejszych parków krajobrazowych w Polsce) to lata 2. poł. XIX w. i wiąże się z pierwszymi nasadzeniami drzew przez Jana Działyńskiego (Działyński z Kórnika nabyli Gołuchów od Wincentego Kalksteina w 1853 r.). Park w całości zakładany był według planu Adama Kubaszewskiego ogrodnika Jana Działyńskiego i Izabeli Czartoryskiej Działyńskiej (był związany z Gołuchowem 51 lat, zatrudniony od października 1876 r.). Zachowały się jego Rękopisy dzienników prac ogrodniczych (w dwóch zeszytach: z lat 1876–1883 i przepisywane później notatki z lat 1888–1903) oraz Dziennik z lat 1854–1919, które znajdują się w Bibliotece Ośrodka Kultury Leśnej w Gołuchowie. Ogródnik wykonywał pomiary i rozplanowywał teren, znane są rysunki planów: założenia parkowego, ogrodu użytkowego, ogrodu od strony północnej Zamku (ozdobnego) oraz kwietników, należą do jednych z pierwszych polskich planów ogrodów, wykonanych przez ogrodnika Polaka:

- Plan parku w Gołuchowie, rysunek A. Kubaszewskiego z 1878 r.¹.
- Rysunek z opisem: „Plan najbliższej części parku od strony północnej

1 Reprodukacja zob. G. Ławniczak, 2003, *Adam Kubaszewski, ogrodnik Jana Działyńskiego i Izabeli Czartoryskiej z Gołuchowa*, „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej”, t. 5, s. 35.

Zamku”. W prawym dolnym rogu napis: „Gołuchów w marcu 1884. A. Kubaszewski”².

Przechowywane są w Bibliotece Fundacji Książąt Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie.

Także dwa inne rysunki:

- Plan głównego kwietnika w Gołuchowie A. Kubaszewskiego, opublikowany w czasopiśmie „Ogrodnik Polski” w 1882 r.³.
- Rysunek kwietnika A. Kubaszewskiego zawarty w Rękopisie, klomb utworzony z wykorzystaniem astrów 23.09.1888 (niedziela)⁴.

Adam Kubaszewski rozplanowując nowy ogród użytkowy w Gołuchowie również sporządził plan obejmujący teren na wschód od Zamku, który odnaleziony został w zbiorach grafiki Muzeum Narodowego w Poznaniu (Ryc.1). W lewym dolnym narożniku planu narysowanego na kalce formatu 40,5 x 32 cm, znajduje się tytuł: „Plan nowego ogrodu warzywnego z otoczeniem”, pod tytułem dopisane wyjaśnienie: „Określone części ołówkiem niebieskim oznaczają ziemię zregulowaną na 50 cm głęboko. Rzymskie liczby od I–IX oznaczają ziemię pod warzywa”.

Plan nie zawiera daty, brak również podpisu autora. Można przyjąć, że pochodzi z roku 1876, na podstawie innego planu zamieszczonego w książce: *Ogród jako źródło dochodu czyli Praktyczne sadownictwo...* autorstwa Adama Kubaszewskiego⁵, reprodukcja zawiera opis: „Plan ogrodów owocowych

2 *Ibidem*, s. 37. Jest to reprodukcja oryginalnego planu Adama Kubaszewskiego. Wersja z numeracją (wtórna) występuje w literaturze i nie jest prawidłowa. Adam Kubaszewski otrzymywał nagrody za swoje plany przedstawiane na wystawach ogrodniczych. Por. G. Ławniczak, *op. cit.*, s. 34, przyp. 23. s. 34, przyp. 23. Wykonywał projekty ogrodów dworskich nie tylko w okolicy Gołuchowa, czasami były to prace ogrodnicze, jak przycinanie drzew, oznaczanie miejsc w parku pod sadzenie drzew itp., udzielał porad. Również dostarczane były drzewka ze szkółek gołuchowskich: parkowych i owocowych. W rękopisach odnotował miejscowości i właścicieli majątków gdzie podróżował.

3 Reprodukcja zob. G. Ławniczak, 2011, *Kwietniki gołuchowskie. Projekty Adama Kubaszewskiego ogrodnika Jana Działyńskiego i Izabeli Czartoryskiej w Gołuchowie*, „Architektura Krajobrazu”, nr 1, s. 18.

4 Rękopis z lat 1888–1903 Biblioteka Ośrodka Kultury Leśnej w Gołuchowie, s. 6. Zob. G. Ławniczak, 2011, *Rysunek kwietnika Adama Kubaszewskiego ogrodnika Jana Działyńskiego i Izabeli Czartoryskiej z Gołuchowa*, „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej”, t. 10, s. 203–208.

5 *Ogród jako źródło dochodu czyli Praktyczne sadownictwo: opis gatunków i odmian drzew i krzewów owocowych, jakie się okazały najwdzięczniejszymi w naszym klimacie*, przez Adama Kubaszewskiego, Poznań 1902, Centralne Towarzystwo Gospodarcze w W.Ks. Poznańskim (Poznań: J.Fr. Tomaszewski). Notatki Adama Kubaszewskiego zebrane w Rękopisie z lat 1888–1903 (Biblioteka OKL) przepisywane i uzupełniane, mogły być tworzone równoległe z pisanie tej książki, która opiera się na doświadczeniach ogrodnika nabytych podczas długoletniej pracy w Gołuchowie.

z uprawą warzyw w Gołuchowie” i „Objaśnienia”, wykonany: „Gołuchów w marcu 1901”, podpisany: „Od 1876–1901 roku urządził i rysował Adam Kubaszewski” (Ryc. 2). Ilustracja ta przedstawia ogród użytkowy w Gołuchowie, zrealizowany według zaprezentowanego rysunku z 1876 roku (porównaj Ryc.1 i Ryc.2). Obydwa przedstawione plany: „Plan nowego ogrodu warzywnego z otoczeniem” oraz ilustracja w książce z 1902 roku dokumentująca jego realizację z właściwym podpisem: „Od 1876–1901 roku urządził i rysował Adam Kubaszewski”, zawierają podziałkę liniową, co daje możliwość określenia powierzchni.

Teren „nowego ogrodu warzywnego” na planie z 1876 r. został również przybliżony w Rękopisie Adama Kubaszewskiego, początek opisu:

Aleja lipowa sadzona w 1857 z południa na północ na rozciągłości 300 m (Ryc. 3). Aleja ta poczynając się na 100 m od Zamku graniczyła po prawej stronie z młodocianą szkółką drzewek, dalej również z nowo założonym ogrodem owocowo-warzywnym i inspektami. Po lewej zaś stronie alei z młodemi plantacjami parkowymi. Cała przestrzeń łącznie ze szkółką, ogrodem owocowo-warzywnym rozciągają się wzdłuż prawego brzegu strugi z południa na północ. Objęła płaskowzgórza i jego stoki długości 600 m, a szerokości 250 m tworząc wydłużoną figurę 60 morgowego obszaru. Celem ochrony plantacji przydrożnych obsadzono ją żywopłotami z różnych krzewów kolących. Również otoczono żywopłotami szkółkę, sad⁶ i ogród warzywny stosownie do upodobań hrabiego Działyńskiego⁷.

Założenie ogrodu gołuchowskiego według planu z 1876 r., połączyło „dawniejszy ogród warzywny i inspekta” (zaprorowadzony za Falkowskiego wspominał ogrodnik⁸) oraz teren „poza warzywnym ogrodem gdzie obecnie glorieta stoi”⁹. Glorieta przedstawiała dawną budowlę ogrodową, zapewne był

6 Notatka Adama Kubaszewskiego z roku 1877: „Sad czereśni i jabłoni jaki znajdował się ku i za leśniczówką posadzony już za czasów hrabiego Jana Działyńskiego z okazji posunięcia granic parku aż do drogi idącej z Gołuchowa obok leśniczówki do Turska zniesiono w tym i następnym roku”: A. Kubaszewski, *Dziennik z lat 1854–1919* (Biblioteka OKL), s. 29.

7 Rękopis (Biblioteka OKL, Pamiętnik 1: *Historia Gołuchowa*) s. 37–38.

8 *Dziennik z lat 1854–1919*, s. 55: „W ogrodzie wystawiono mur pod nową winnicę pod szkłem, pod południe, w miejscu, gdzie za Falkowskiego były inspekta i pierwsze kilka brzoskwiń, moreli i winokrzewów posadzono”.

9 Rękopis z lat 1876–1883 (Biblioteka OKL Pamiętnik 2), s. 54. Notatka z kalendarza kieszonkowego w Rękopisie z lat 1876–1883: „Pędzarnia zajmowała miejsce za dzisiejszą winnicą pod szkłem na południe u podnóża gloriety w miejscu rumowiska historycznej cegielni, którą rozkopując celem wydobywania kamieni, znajdowały się prymitywne formy cegieł z jakich zbudowano Zamek. Glinę brano z rowku gdzie dzisiaj staweczek i nowa część parku”, s. 160.

Także: O wydobywaniu gliny pomiędzy Zamkiem a kapliczką św. Jana: Rękopis (Pamiętnik 1: *Historia Gołuchowa*) s. 19. „Rumowisko historycznej cegielni” – w odróżnieniu

to otwarty pawilon z kolumnami i mógł pochodzić z osiemnastowiecznego ogrodu.

Na „Planie nowego ogrodu warzywnego z otoczeniem” z 1876 r., autorstwo Adama Kubaszewskiego potwierdzone w niniejszym artykule, zaznaczone zostały następujące kwatery ogrodu wskazujące na kierunki prowadzenia upraw: „Nowy ogród warzywny”, „Szkółka drzewek owocowych”, „Szkółka Coniferow”, „Winnica”, „Sparagarnia”, zaplanowano „Ananasarnię” oraz klomb kwiatowy w pobliżu. Uprawy w nowym ogrodzie warzywnym rozdzielono oznaczonymi na planie alejkami: „jabłoniowymi, gruszkowymi, śliwkowymi, czereśniowymi” – „dosadzono w ogrodzie warzywnym brakujące grusze, jabłonie, wiśnie”¹⁰. Na zagospodarowanych kwaterach opisano na planie krzewy: „Maliny w trzech odmianach, Agresty 37 odmian, Świętojanki¹¹ trzy odmiany, Różne krzewy i drzewka egzotyczne od 1–6 lat, Wyhodowane z nasienia, odkładane i sadzonek”. Zaprowadzono ogrodzenie żywopłotem *Crataegus oxyacantha* – zaznaczone na planie.

„Nowy ogród warzywny z otoczeniem”

Teren od Zamku wzdłuż alei lipowej, po prawej stronie, był reorganizowany przez ogrodnika w pierwszej kolejności. Wyniesienie planu z 1876 r. rozpoczęło na wiosnę następnego roku.

W styczniu 1877 kopano w ogrodzie warzywnym kwatery. W listopadzie 1877 włożono mierzwę końską do warzywnego ogrodu i bydłą pod drzewka szpalerowe¹².

Uprawy nowego ogrodu warzywnego dostarczały przede wszystkim warzyw do kuchni na miejscu. Z opisu prac dowiadujemy się o rodzaju uprawianych warzyw. W lutym 1877 r. przesadzano różne młode warzywa w inspektach: sałatę, melony itp. W marcu 1877 r. siano karotę, sałatę, redyski (pierwszy zasiew w styczniu) oraz groszek rychły, sadzono strzelonkę – wczesny szczypiorek (przypis autora) i kartofle itp. 27 marca pod parkanem flankowano pierwsze kalafiori i kalarepę¹³ (w lutym 1880 r. sprowadzono 100

od założonej przez Jana Działyńskiego w 1876 r. tzw. nowej cegielni przy skrócie szosy z Gołuchowa do Bielaw. Tam jeszcze na początku XXI w. stał budynek mieszkalny. Obecnie go już nie ma.

Miejsca cegielni wiążą się ze znaleziskami archeologicznymi w Gołuchowie, o których pisał Jan Działyński w listach. Zob. J. Fogiel, 1977, *Z badań nad dziejami archeologii polskiej 2 poł. XIX i początku XX wieku (w kręgu mecenatu Działyńskich i Zamoyskich)*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 26.

10 Rękopis z lat 1876–1883, notatka w dzienniku prac ogrodniczych 20 marca 1877 r., s. 25.

11 „Świętojanki” nazwa gwarowa porzeczki w Wielkopolsce.

12 Rękopis z lat 1876–1883, s. 20.

13 *Ibidem*, s. 21, 24–25, 51.

rozsadek kalafiorów z Erfurtu¹⁴ – głównie stąd pochodził asortyment roślinny w dziewiętnastowiecznym Poznaniu). W kwietniu już podawano na stół nowe jarzyny z inspektów jak: karotę, kartofle, kalarepę, ogórki, szpinak, sałatę¹⁵. W czerwcu ucierpiał na mrozie ogórki, melony i arbuzy¹⁶.

„Sparagarnia”

Przy nowym ogrodzie warzywnym zaplanowano „Sparagarnię” w 1876 r. W lutym 1879 r. rozpoczęto regulówkę pod szparagi na piaszczystej kwaterze ku oranżerii, przygotowywano ziemię pod uprawę jeszcze w grudniu tego roku. W styczniu 1880 r. wożono komposty na zregulowaną ziemię, urządzano nowoczesną szparagarnię. Zbiór pierwszych szparagów – 23.04.1882 r.¹⁷

Hodowane były trzy gatunki szparagów: *Hâtive d'Argenteuil* (arżantejskie), *Conovers Colossal* (konowerskie) i *erfurckie*¹⁸.

Adam Kubaszewski opisał doświadczenia z hodowli szparagów, przebieg ich wzrostu, w specjalistycznym czasopiśmie „Ogrodnik Polski”¹⁹ w 1893 r., z rysunkiem przedstawiającym sposób sadzenia²⁰. Podaje, iż ze 100 roślin

14 *Ibidem*, s. 120. Miasto Erfurt w Turyngii było centrum ogrodnictwa w Niemczech. Dziewiętnastowieczne erfurckie firmy rozwijające komercyjne ogrodnictwo to: Haage, Schmidt, Benary, Heinemann i Chrestensen (wielkie dynastie ogrodnicze). Jednym z pionierów w tej dziedzinie był ogrodnik z Erfurtu Christian Reichart (1685–1775), on to sprawił, że kalafior z Cypru zaczął być uprawiany w naszych szerokościach geograficznych. W 1756 r. otwarto w Erfurcie pierwszy komercyjny ogród handlowy, z którego pochodziły produkty sprzedawane również za granicą. W 1768 r. pojawiły się ulotki jako katalogi nasion, później znane na całym świecie.

Ogrodnicy z Erfurtu zaopatrywali rynek według zapotrzebowania i zaczęli specjalizować się w hodowli roślinnej, głównie w uprawie kwiatów i warzyw. Źródło: Germany: Federal Horticultural Show 2021 in Erfurt.

15 Rękopis z lat 1876–1883, s. 127: Menu obiadu 6 kwietnia 1880 r. dla gości przybyłych do Gołuchowa, po żałobnym nabożeństwie za śp. hr. Jana Działyńskiego.

16 *Ibidem*, s. 173.

17 *Ibidem*, s. 79, 111, 115, s. 184 – zbiór pierwszych szparagów. W tym samym czasie, Władysław Turkowski ogrodnik zatrudniony w Kórniku od maja 1876 r., założył profesjonalną szparagarnię w tamtejszym ogrodzie.

18 *Encyklopedia Rolnicza*, t. 10, 1901, Warszawa, s. 276: *Szparagi w hodowli*, autor Władysław Turkowski z Kórnika. „Pośród odmian niemieckich oprócz erfurckiej, wyróżnił uprawy z okolic Norymbergii, Ulmu, Berlina, Darmstadt, Drezna, Frankfurtu n/M, Brunświku”.

19 Czasopismo „Ogrodnik Polski” założone w Warszawie w 1879 r. przez Edmunda Jankowskiego, przekazane przez właścicieli w 1898 r. Towarzystwu Ogrodniczemu Warszawskiemu, powstałemu w 1884 r., wychodziło do 1905 r.

20 A. Kubaszewski, 1893, *Hodowla szparagów*, „Ogrodnik Polski”, nr 10–11, rys. 11, s. 251. Adam Kubaszewski popularyzował uprawę szparagów na łamach „Poradnika

szparagowych zajmujących 10 arów przestrzeni, a posadzonych częściowo przed 12–11 laty, zebrano szparagi ogółem 3 centnary 18 funtów w roku 1890 – od 18.04 do 31.05. W następnym roku 1891 od 1.05 do 22.06 zbiór wynosił 3 centnary 64 funty. Pęczki szparagów pakowano po 1–2 funty i transportowano w koszach wyściełanych wilgotnym mchem²¹.

Artykuły pisane przez Adama Kubaszewskiego²² na podstawie osiągniętych efektów hodowlanych w ogrodzie zamkowym i sadzie w Gołuchowie, zaznajamiają z nowoczesnym ogrodnictwem. Ogrodnicy w W.Ks.Poznańskim wzorowali się na postępowej hodowli szparagów w Gołuchowie. Szparagi należały do upraw polowych, które prowadziły gospodarstwa folwarczne w pobliżu miast. Za najbardziej dochodowe uważano właśnie szparagarnie²³. Działalność nad podniesieniem nowoczesnego ogrodnictwa zrzeszała środowiska polskie. Pierwsze walne zebranie ogrodników dworskich, odbyło się w Hotelu Europejskim w Poznaniu 22 listopada 1891 r., przybyło blisko 100 ogrodników, co odnotowano w rękopisie²⁴.

„Szkółka Coniferow”

Kontynuowano tworzenie szkółki koniferów zapoczątkowanej przez Jana Działyńskiego. O jej inwentarzu wspomniał ogrodnik:

Zachowany spis drzewek jakie znajdowały się w szkółce przy lipowej alei w 1874 obejmuje 215 różnych gatunków i odmian drzew i krzewów ozdobnych, mianowicie 163 liściastych i 52 gatunków iglastych (Ryc. 4)²⁵.

Nowa szkółka „w lasku brzoźowym nad wschodnią granicą Turska”, założona została na potrzeby zakładanego parku krajobrazowego, w którym prowadzono działania aklimatyzacyjne i reprodukcyjne koniferów. Drzewka iglaste

Gospodarskiego”, poznańskiego czasopisma adresowanego do włościan: *O zakładaniu szparagarni*, 1900, nr 43–44, *Zasilanie nawozami szparagów*, 1901, nr 45, *Czym zasilać szparagarnię wydającą piękne szparagi lecz w małej ilości*, 1904, nr 3.

21 *Ibidem*, A. Kubaszewski, 1893, nr 10, s. 223.

22 Zawartość artykułów A. Kubaszewskiego w czasopismach, zob. G. Ławniczak, 2003, *op.cit.*, s. 48. Również książka: *Ogród jako źródło dochodu czyli Praktyczne sadownictwo...*, będąc podręcznikiem dla praktyki, świadczy zarazem o wkładzie jej autora w rozwój sadownictwa wielkopolskiego.

23 J. Burszta, 1964, *Kultura ludowa Wielkopolski*, t. 2, red. J. Burszta, Poznań, s. 286.

24 O pierwszym zebraniu ogrodników dworskich w Poznaniu 22.11.1891 r., wzmianka Adama Kubaszewskiego w Rękopisie z lat 1888–1903, s. 23.

25 Rękopis (Pamiętnik 1: *Historia Gołuchowa*) s. 51, cd. cytatu: „Znacznie więcej przybyło gatunków koniferów świeżo sprowadzonych z Francji [...] Urządzono na wiosnę 1875 r. osobne kolekcje. Mianowicie I są przy lipowej alei (w szkółce). II gą w lasku brzoźowym nad wschodnią granicą Turska, przyłączonem później do Parku”.

z przeznaczeniem do szkółek lub sadzonki do zakładanego parku sprowadzono z plantacji francuskich²⁶.

Również prowadzono zasiew drzew:

1877 październik, zasiewano stratyfikowane nasiona erfurtskie jako to: *Cornus mascula*, *Rosa canina*, *Cornus sanguinea*, *Cephalotaxus fortunei*, *C. drupacea*, *Pinus cembra*²⁷.

Plantacje drzewek w Gołuchowie (iglastych w szczególności) należały do profesjonalnych gospodarstw szkółkarskich XIX w. o znaczeniu poza lokalnym²⁸.

„Szkółka drzewek owocowych”

Powstała szkółka drzew owocowych w 1878 r. „poza warzywnym ogrodem gdzie obecnie glorieta stoi”²⁹. Wykonano regulówkę pod szkółkę, w lutym, przez nawożenie piasku ze stawu (występowała w tym miejscu tłusta glina). Dostarczone zostały drzewka:

6 kwietnia 1878 przyszło z Paryża 7 tysięcy dziczków³⁰ na założenie szkółki na

26 Rękopis (Pamiętnik 1: *Historia Gołuchowa*) s. 69, cytat: „Natomiast przy omawianiu prac parkowych brał żywy udział Hrabia Dz.* Posiadając przedniejsze dzieła dendrologiczne angielskie, francuskie oraz niemieckie, sam wypisywał gatunki drzew i krzewów i sprowadzał je z różnych szkółek, a mianowicie: od André Leroy ** d'Angers près Paris, od Thiebeau et Keteler à Seaux m. Bourg la Reine p. Paris, od Senaiclauze *** Bourg – Argenteuille près Lyon. Od Haage et Schmidta z Erfurtu itp. Już wyżej przytaczałem własne orzeczenie hrabiego Dz. że w Gołuchowie będzie najlichniesza kolekcja różnych drzew i krzewów jakie się znajdują w arboretach Europejskich”. *Jan Działyński (1829–1880)**André Leroy (1801–1875) w Angers blisko Paryża, ***Adrien Sénéclauze (1802–1871) miejscowość Bourg-Argental, prekursor ogrodnictwa, szkółkarz głównie drzew iglastych.

27 Rękopis z lat 1876–1883, s. 41.

28 A. Bieleń-Ratajczyk, A. Szendi, 2012, *Szkółki roślinne jako ogrody użytkowe w kompozycjach krajobrazowych XVIII i XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem obszaru Niemiec, Polski i Śląska*, „Architektura Czasopismo Techniczne Politechniki Krakowskiej”, z. 30, s. 141–142. Szkółki gołuchowskie prowadził Adam Kubaszewski na europejskim poziomie: „1887, 18 maja 1890. Byłem w Dreźnie na wystawie i kongresie znawców koniferów”. Rękopis z lat 1876–1883, s. 49. „Byłem w maju w Berlinie na wystawie w Kunsthale na kongresie koniferoznawców”: *Dziennik 1854–1919*, s. 55.

29 Glorieta – budowla z dawnego ogrodu stała w miejscu „rumowiska historycznej cegielni” (por. przyp. 9).

30 Rękopis z lat 1876–1883, s. 54, wymienia w przypisie: „2 tysiące pigwów, 1 tysiąc Mahaleb, 1 tysiąc gruszek, 1 tysiąc śliwek, 1 tysiąc jabłoni Doucin i 1 tysiąc jabłoni zwyczajnych”.

regulówce poza warzywnym ogrodem gdzie obecnie glorieta stoi. Ukończono sadzenie szkółki dziczków Paryskich w maju 1878³¹.

W przesyłce z Paryża znajdowały się po tysiącu: jabłonie 'Doucín' słodka papierówka, jabłoni paradisiaca (współczesna nazwa *Malus pumila* Mill. var. *Paradisiaca*). Wymieniono: *Prunus Mahaleb* (wiśnia wonna) Pyrus (grusza), śliwki dzikie i pół tysiąca pigwów, co wskazuje, że sprowadzono podkładki – dziczki³² pod szczepienie odmian szlachetnych drzew owocowych. Potwierdza to nazwa *Prunus Mahaleb*, jest to gatunek wiśni używany wyłącznie na podkładki.

Ogrodnik prezentował osiągnięcia sadownicze na wystawie we Wrocławiu:

1893, 26 września wystawiłem we Wrocławiu następujące owoce: 63 odmian jabłek, 61 odm. gruszek, 10 odm. winogron z wolnego gruntu, 17 odm. z pod szkła, 15 odm. śliwek, 6 odm. brzoskwiń, 4 odm. orzechów i 1 kasztan słodki: razem 177 odmian owoców prócz tego kilkanaście odmian jabłek i gruszek nie oznaczonych nazwami jako nieznanne w sumie przeszło 200 odmian³³.

Z późniejszej notatki z 27 lutego 1895 r. o zimowanych owocach i ich walorach smakowych, dowiadujemy się o wyhodowanych drzewach:

Kosztowano owoce: Doyenne d'Hiver w tym czasie częściowo dojrzałe, wyśmienite I rzędu General Leclerc zimowa gruszka zasługuje na polecenie, bardzo słodka, soczysta, nieco twardawa, zapewne leży dłużej. Granulacja mniej zmienna niżli u Doyenne d'Hiver. W każdym razie zaliczyć wypada do II rzędu. Gold Reinette von Blenheim, [Perle d'Angleter] piękne i dobre w smaku delikatne, oba te gatunki poczęły się psuć i należy je spożyć³⁴.

31 *Ibidem*, s. 58.

32 E. Jankowski [1893, *Sad i ogród owocowy*, Warszawa], nazywa „dziczkami” podkładki pod szczepienie odmian szlachetnych drzew owocowych. Por. *Słownik Języka Polskiego*, t. 4, 1908, red. A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa, s. 262–263: „Płonka drzewo nieszczepione, jabłoni polna, dzika. Znajdujemy po polach, po lasach młode dzikie drzewka grusz, jabłoni etc., te nazywamy płonkami abo dzikami”. Również: *Słownik Staropolski*, 1970–1973, red. S. Urbańczyk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, Wrocław – Warszawa i in., s. 170, źródło XV wiek: „Płonka – dzikie, nie szczepione drzewo lub jego owoc, arbor silvestris, vel fructus eius”.

33 Dziennik z lat 1854–1919, s. 61, cd.: „Brałem udział na wystawie owoców we Wrocławiu, gdzie otrzymałem 4 medale srebrne, było to we wrześniu”. Także: „1893, 18 grudnia. Nadeszły medale z Wrocławia z wystawy owocowej odbytej we wrześniu t.r.” Rękopis z lat 1888–1903, s. 35.

34 Rękopis z lat 1888–1903, s. 50. Jabłoni odm. Reneta Blenheimska (przypis autora). O drzewach owocowych w Gołuchowie, zob. Sękowski B., 1990, *Drzewa i krzewy owocowe i winorośle w parku gołuchowskim*, „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej”, t. 2.

Notatka z 2 czerwca 1896 r. podaje informacje:

Spostrzeżono, że Bon Chretien d'Hiver oraz [Bonne d'Eze] najwrażliwsza na mróz ponieważ ucierpiała 1895/6, obie na pigwach³⁵. 25 sierpnia 1896 dojrzały gruszki Clupp's favorite³⁶.

Korzyści z uprawy sadu to też wytwórstwo napojów, którym zajmował się ogrodnik w Gołuchowie: robiono jabłecznik (cydr z jabłek), wytłaczano białe wino z winogron nie zupełnie dojrzałych, winogrona czarne Burgundzkie wyciskano na wino³⁷. Przywiązywano wagę do wydajności i jakości wyrabianych soków: „wytłoczono porzeczeki – osiągnięto z 42 kg 14,5 litra soku, dodano 20 kg cukru resztę wody do pełnego sładka zawartość 35,5 litra”; „z czarnych winogron spod szkła otrzymano 33,5 litra czystego soku i 7 litrów II gatunku reszta popłuczki, było znakomite”³⁸.

Teren szkółek wzmocniony został nawadnianiem – w lutym 1878 r. kopano rów od oranżerii ku lipowej alei celem założenia drenu, zaczęto kopać studnię w warzywnym ogrodzie. W lipcu obok nowo wystawionej pompy wymurowano basen do wody. W marcu roku następnego od basenu studni w ogrodzie warzywnym przeprowadzono dren aż poza lipową aleję³⁹.

„Winnica”

Ogrodnik opisuje winorośla „w murach nad szkłem” – „Ogród owocowy francuski” oznaczony na planie z 1876 r.:

1889, 26 października: Obsadzono nowy szpaler Cordon verticale simple z południa na północ. Pierwsza część krótka 6 mieszanych. Druga część 4 Beurre d'Amans na pigwach 5 Belle de pardin 1 Dayenne da Comice 2 Seigneurd, Esperen 10 Lonise bonne d'Arraneles 11 Beurse d'Eze 10 Bon Chretien William na dzicz-

35 Rękopis z lat 1888–1903, s. 53.

36 *Ibidem*, s. 56. Gruszki „Favorytka” i „Klapsa” (przypis autora). Ogrodnik zapisał: 31 października 1893 r. u p. Denizota [szkółkarz w Poznaniu – przypis autora] „wypisałem gatunki gruszek na kwaterę przy murach”. Rękopis z lat 1888–1903, s. 34.

37 Rękopis z lat 1876–1883, notatki w dzienniku prac ogrodniczych: 11 i 16 października 1879 r., s. 99–100, 23 października 1880 r., s. 144. Rękopis z lat 1888–1903: „19 grudnia 1889 oddano do Oficyny 40 flaszek cydru z jabłek”, s. 15.

38 Rękopis z lat 1888–1903, notatki w dzienniku prac ogrodniczych: 21 lipca 1888 r., s. 4; 9 listopada 1893 r., s. 35.

39 Rękopis z lat 1876–1883, s. 52, 65, 80. Rękopis z lat 1888–1903: o nawadnianiu: „24 maja 1889 założono drenę od ananasarni do lipowej alei aby odprowadzić wodę, kopano przeszło 2 m głęboki rów”, s. 11. W marcu 1913 r. zakładano wodociąg do Oficyny i Zamku.

kach 8 Beurse d l'Assouption na pigwach 5 Dayenne de Jullat na dziczkach⁴⁰.

Z obserwacji ogrodnika odnotowanych w *Rękopisie* dowiadujemy się o odmianach winorośli w gruncie pod szkłem:

1891, 28 maja zakwitły pod szkłem nowej winnicy: Frankenthal; 30 maja Marocco Prinz, Malingre; 3 czerwca: Chasselas rose, Chasselas dore, Muscat Hamburg z Melpina⁴¹. 1894, 9 lipca pierwsze winogrona dojrzałe spod szkła Malingre, Précoce de Saumur i Malvasia noir⁴².

Hodowla krzewów winnych należy do staropolskiej tradycji, bierze początek od średniowiecznych winnic klasztornych. Przy majątkach ziemiańskich w Wielkim Księstwie Poznańskim w XIX w. zakładano winnice⁴³. Uprawie wina poświęcono książkę wydaną w Lesznie przez Ernesta Günthera w 1842 r.⁴⁴ (Ryc. 14). O winnicy w dworskim ogrodzie w Jurkowie, majątku Kajetana Morawskiego wspomina Adam Kubaszewski: „urządzona tam była piękna w swoim rodzaju winnica”⁴⁵.

40 Rękopis z lat 1888–1903, s.15.

41 *Ibidem*, s.25. Współczesne nazwy: Vitis ‘Chasselas Rose’, Vitis ‘Chasselas Dore’, winorośl Muscat Hamburg [przypis autora]. Melpin miejscowość w Wielkopolsce. W 1881 r. A. Kubszewski wykonywał projekt dla (Radońscy, Bojanowscy) w Melpinie. Radońscy właściciele od 1753 r., od 1786 r. w posiadaniu Franciszka Bojanowskiego, w posagu córki Ignacego Bojanowskiego Emilii, majątność przeszła na własność Wiktora Unruga, syn Henryka i Tekli z Kurnatowskich.

42 Rękopis z lat 1888–1903, s. 37.

43 Znana była winnica w Miłosławiu, założona przez hr. Mielżyńskiego w 1820 r. Winnica w starym ogrodzie w Taczanowie „dotąd nie straciła na swej piękności”: E. Jankowski, 1923, *Dzieje ogrodnictwa w Polsce w zarysie*, Warszawa, s. 199. Winnica w Jurkowie p. Stanisława Morawskiego in. znane: winnica w okolicy Wielichowa, w Goździchowie należąca do p. Dezyderego Chłapowskiego oraz w Winnogórze pod Miłosławiem – majątność p. Mańkowskiego. A. Kubaszewski, 1902, *op. cit.*, s. 3 31.

44 Uprawa wina około budynków, murów, chłodników i drzew, ile nader łatwe, przyjemne i korzystne tak dla dorosłych jako i dla dzieci zatrudnienie przez J.G.Bornemann spolszczona podług najnowszego wydania. Z dwiema kamieniorytami. Leszno i Gniezno, czcionkami Ernesta Günthera 1842.

45 G. Ławniczak, 2003, *op. cit.*, s. 31. Majątkiem tym zarządzał Marcei Kubaszewski ojciec Adama ogrodnika z Gołuchowa, u jego boku zapewne nabył pierwszej, praktycznej wiedzy o uprawie roślin.

„Ogród owocowy francuski”

Na przedstawionym planie z 1876 r. „nowego ogrodu warzywnego z otoczeniem” udokumentowany został „Ogród owocowy francuski”, który był mocno zniszczony⁴⁶. Wskazuje on na miejsce najstarszego ogrodu przy Zamku w Gołuchowie, otoczonego murem (niekompletnym). Zachowywano z najdawniejszych czasów ogrody za murami *giardino secreto*, przy nowo zakładanych ogrodach angielskich⁴⁷. Podobny ogród francuski, obmurowany, z uprawą drzew karłowych, brzoskwiń i winorośli znajdował się w Klemensowie Zamoyskich, obok niego wyrosły piękne sady⁴⁸. Również „Ogród owocowy francuski” w Gołuchowie, zaznaczony na planie z 1876 r., może wskazywać na miejsce *giardino secreto* (przy zamku Leszczyńskich od XVI w.⁴⁹). Ogród za murami znajdował się w Gołuchowie, był mocno zniszczony, gdy przybył tam Adam Kubaszewski. Opisany został przez ogrodnika w jego Pamiętniku:

Pierwszego października 1876 przybyłem na stały pobyt do Gołuchowa. W ogrodzie warzywnym otaczano w tym czasie murem kształtny czworobok obejmujący 3000 m² przestrzeni, przeznaczony do hodowli przedniejszych owoców na szpalerach, podług metody Prof. Du Breuil’a⁵⁰ pod kierunkiem specjalisty Le Scour’a⁵¹.

46 List Jana Działyńskiego do J. Rustejki, kiedy objął Gołuchów 1853: „ogrodu prawie wcale nie było”. Biblioteka Kórnicka rękopis sygn. 7449, k.87–88.

47 E. Jankowski, 1923, *op. cit.*, s. 101: autor łączy pozostawianie starożytnych zamkniętych ogrodów *giardino secreto* z projektami parków Humphrey’a Repton’a. Tak utrzymano tworząc park w Puławach Izabeli Czarторыskiej (babki Izabeli Czarторыskiej Działyńskiej) w latach od roku 1784 aż do 1830.

48 *Ibidem*, s. 128. Informacja o istniejącym ogrodzie obmurowanym na stronie internetowej: <http://mdk.szczeczeszyn.pl> [dostęp 26.04.2020]: „Po wschodniej stronie pałacu znajduje się ogród użytkowy o pow. 3 ha, otoczony murem z cegły”.

49 Najstarsza wzmianka o ogrodzie przy „renesansowym dworze obronnym” w Gołuchowie pochodzi z 1581 r. Posiadłość należała wówczas do Leszczyńskich od 1507 do 1695 (w latach 1536–1592 do Rafała Leszczyńskiego). T. Jakimowicz, 1957, *Zamek w Gołuchowie*, „Studia Muzealne”, t. 3, s. 8.

50 Alphonse Du Breuil (1811–1890) francuski ogrodnik, nauczyciel, botanik, profesor sadownictwa w Jardin des Plantes w Rouen, gdzie założył pierwszą szkołę pielęgnacji drzew owocowych. Szkoła Du Breuil działa w Paryżu – Bois de Vincennes. Bibliografia prac Alphonse Du Breuil, źródło fra.wiki. Odnosnie „espalier”: Note sur deux nouvelles formes applicables aux arbres fruitiers en espaliers. Rouen [1842] Uwagi dotyczące dwóch nowych form mających zastosowanie do drzew owocowych espalier, przez A. Du Breuila. Dokument odczytany w „Société Centrale d’Horticulture” w Rouen na spotkaniu 3 września 1842 r. Rouen: Wydrukowane przez Vve F. Marie, [1842], 11 s. (tłum. internet).

51 Rękopis (Pamiętnik 1: *Historia Gołuchowa*), s. 67.

Pod datą 9 kwietnia 1877 r. ogrodnik zapisał w Rękopisie:

Przybyli murarze (Ślązacy) celem wystawienia muru przy ogrodzie szpalerowym, zwłaszcza od strony wschodniej, od północy był już gotowy⁵².

W czerwcu kontynuowali wystawianie muru do wysokości 3 m⁵³.

Na regulówce z wykorzystaniem nawieszanej mierzwy w styczniu 1877 r., rozmierzano pod szpalery. W kwietniu 1877 r. ustawiano słupy dębowe w owocowym ogrodzie szpalerowym, podtrzymujące druty i przywiązywano pionowo listwy drewniane, do których następnie przyczepiano drzewka szpalerowo-owocowe⁵⁴. Były one sprowadzane:

W początku kwietnia 1877 nadeszła z Paryża pierwsza przesyłka drzewek owocowych przeznaczonych do ogrodu szpalerowego, gdzie niebawem zostały posadzone, zajmąwszy trzecią część omurowanej przestrzeni⁵⁵. Wewnątrz opasanej murem przestrzeni po symetrycznym podziale posadzono pierwsze dwa szpalery dubeltowe podług metody prof. A.Du Breuil'a t.z. contre espalier double en cordon vertical⁵⁶.

29 października 1877 nadeszło z Królestwa 6 drzewek gruszek „Sapieżanki”, które posadzono w szpalerze, gdzie po kilka nędznych rozdziły owoców. Zapewne nie służył im sposób francuski cięcia⁵⁷.

Na wiosnę 1878 r. nadeszły z Francji dalsze przesyłki drzew owocowych do ogrodu szpalerowego oraz 7000 sztuk różnych płonek do urządzenia szkółki drzewek owocowych⁵⁸. W listopadzie 1878 r. w ogrodzie w murach regulowano i wożono muł pod sadzenia. Przychylano winorośle do muru, które przed rokiem posadzono na odległość 1 m od muru podług metody Du Breuil'a. Przywieziono z lasu 36 słupy dębowe 4 m wysokie do szpalerów na 3 szeregi, obrabiano je w ogrodzie. W grudniu 1878 r. wysadzono resztę paryskich brzoskwiń i winokrzewów i zaraz je nakrywano. W kwietniu 1879 r. w tymże ogro-

52 Rękopis z lat 1876–1883, s. 28.

53 Rękopis (Pamiętnik 1: *Historia Gołuchowa*), s. 91.

54 Rękopis z lat 1876–1883, s. 20, 26–27, 29.

55 Rękopis (Pamiętnik 1: *Historia Gołuchowa*), s. 79.

56 Ib., s. 92. Wyjaśnienie: „Contre espalier ligne d'arbres fruitiers palissés des fils de fer tendus entre des poteaux et non appuyés contre un mur”. Sznur drzewek owocowych rozpiętych na drucie między słupkami i nie oparty o ścianę.

57 Rękopis z lat 1876–1883, s. 43, nadeszło z Królestwa – Królestwa Polskiego [przypis autora].

58 Rękopis (Pamiętnik 1: *Historia Gołuchowa*), s. 94.

dzie wprowadzono brzoskwinię pod murem zachodnim na miejscu jabłoni⁵⁹. 25 października 1879 r. nadeszły drzewka owocowe do ogrodu szpalerowego z Saint Mandé k/Paryża. 7 listopada sadzono je w szpalerach, tym razem co 70 cm, celem prowadzenia drzewek w kształcie U⁶⁰.

Przebudowywano wnętrze ogrodu w murach w ten sposób, że ustawiono drugą ścianę, przepierzenie z desek, dzieląc cały ogród na 4 kompartimenta, ukończono w kwietniu 1880 r. Ostatnie dwa zagony pod szpalery zregulowano w marcu 1881 r.⁶¹. W sposób szczególny zabezpieczano drzewka owocowe w murach na zimę⁶².

Uprawom w „Ogrodzie owocowym francuskim” w Gołuchowie Adam Kubaszewski poświęcił książkę: „Owoce południowe brzoskwinię, morele, winokrzewy, figi w naszym kraju”⁶³.

Winnice pod szkłem w ogrodzie w murach, w przekazie Adama Kubaszewskiego, składały się z drewnianych okien szklonych. Konstrukcję starych drewnianych szklarni w murach, wymieniono na szklano-żelazną w 1889 r.⁶⁴ W tym kształcie „winnice pod szkłem” jak nazywał je ogrodnik, płasko oszkłone z daszkiem szerokości 60 cm z ruchomymi oknami, w typie budowli dziełwienastowiecznych – zachowały się w Gołuchowie.

Miejsce szklarni przy północnym murze (otwarcie winnicy pod szkłem na południe) jest najstarsze – „mur od północy był już gotowy”, kiedy Adam

59 Rękopis z lat 1876–1883, s. 72–74, 75, 77, 81.

60 *Ibidem*, s. 101–102.

61 *Ibidem*, s. 81, 128, 159.

62 *Ibidem*, s. 107, 146, 149, 155, 161. Sposób zabezpieczenia brzoskwiń i moreli na zimę w opisach Adama Kubaszewskiego: W listopadzie 1880 r. sposobiono nakrycie z desek na szpaler brzoskwiniowy pod murem. 10 listopada, najpierw okrywano gałęziami jałowcowymi przeciw myszom, potem słomą, a na koniec deskami na zewnątrz. Szpary wypychano mchem i zalepiano gliną (metoda zapożyczona z Galicji, z Łańcuta). Grusze i jabłonie w szpalerach również nakrywano słomą, korzenie zaś liściem. Winorośle obcinano i podobnie nakrywano jak szpalery owocowe w murach. W murach pod nakryciem brzoskwiń deskami zawieszono termometr.

63 Tej uprawie ogrodnik poświęcił książkę: A. Kubaszewski, 1901, *Owoce południowe, brzoskwinię, morele, winokrzewy i figi w naszym kraju. Praktyczna hodowla na wolnym powietrzu i pod szkłem*, Poznań, nakł. Autora, s. XVI, 437, z 34 rycinami i 2 planami.

64 Rękopis z lat 1888–1903, s. 9, 10, 16. Wymiana szklarni na szklano-żelazne wymagała podwyższenia muru. Wykonywane prace w opisie Adama Kubaszewskiego: 23 stycznia 1889 r. wożono cegłę na murek pod oszklenie szpaleru winorośli w murach. 29 marca 1889 r. wystawiono murek pod żelazną konstrukcją celem oszklenia szpaleru winorośli w murach pod ścianą wschodnią. W kwietniu roku 1889 przywieziono „żelastwo” – żelazną konstrukcję (przypis autora) do szpaleru winorośli w murach na rozciągłość 58 m i wysokości 3 m, daszek 60 cm szeroki z ruchomymi oknami, dostarczył p. [P.] Foltynowicz z Pleszewa, za wyrobiony materiał zapłacono 1817 M. Szkło 750 M, razem koszt oszklenia szpaleru winorośli na ścianie w murach 2567 M.

Kubaszewski przybył do Gołuchowa w roku 1876. Widok istniejącej szklarni przy murze północnym (Ryc. 5) przedstawia wnętrze ogrodu gołuchowskiego z lokalizacji siedemnastowiecznej lub starszej. Mur był nadbudowywany do wysokości 3 m, ponad ziemią w najstarszej jego części, po przeciwnej stronie widoczne są od dołu otwory w cegle – artefakty (Ryc. 6), wskazują one na przeprowadzanie wody.

O urządzeniach nawadniających ogród w Gołuchowie mówią nam inwentarze dóbr szlacheckich XVIII w. Zapis z 1762 r.: był tam – „sad naokoło ogrodzony i ocierniony, w którym pompa ciągnąca się ziemią aż do altanki we włoskim ogrodzie będącej [...], w środku której jest pompka do wody”⁶⁵.

„Oranżerya”

Przy południowym murze „Ogrodu owocowego francuskiego” zaznaczonego na „Planie nowego ogrodu warzywnego z otoczeniem”, po zewnętrznej stronie dostawiona była „Oranżerya”, widoczna na planie z 1876 r., którą rozbudowywano:

1877, 27 września kopano fundament pod szklarnię do zimowania koniferów delikatniejszych, była to raczej remiza przyczepiona do południowego muru przy ogrodzie szpalerowym z dwoma bocznymi pawilonami. Z tych zachodni miał służyć za mieszkanie dla Le Scour’a⁶⁶, wschodni był urządzony na przechowywanie owoców podług przepisu i rysunku Du Beuil’a, jaki podaje w swoim dziełku o szpalerach etc.⁶⁷

Pawilon wschodni, który od roku 1877 służył do przezimowania delikatniejszych koniferów, następnie zagospodarowany został na przechowalnię owoców:

1879, 22 września. W tym miesiącu urządzono w ogrodzie warzywnym drugi pawilon wschodni na owocarnię. W tym celu zostawiając wąski ganek nad ścianami ustawiono drugie mury (ściany) ze surówki wstawiając na podłogę [...] A ponieważ nie było przyrządu do ogrzewania, nadto surówka jak cały mur był mokry [...] w następnym

65 W. Rusiński, 1959, *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego z lat 1751–1775*, t. 2, Wrocław, s. 262–275. Inwentarz z dnia 26.07.1762 r. z polecenia Anny ze Świnarskich Chlebowskiej, wówczas właścicielki Gołuchowa. Córka Anny Chlebowskiej odsprzedała dobra gołuchowskie Ignacemu Suchorzewskiemu herbu Zaremba w 1788 r.

66 Le Scour – specjalista w zakresie prowadzenia ogrodu szpalerowego wg metody prof. Du Beuil’a.

67 Rękopis z lat 1876–1883, s. 40. Notatka cd.: „Było to więcej remiza niżli oranżeria mając frontową ścianę oszkloną na 1,5 m wysoką, dach pokryty blachą z kilku oknami, zatem było w środku ciemno, zwłaszcza przy pochmurnym powietrzu”, s. 49.

roku osuszano chlorkiem i przez wentyle. Co wszystko mało pomogło, natomiast podłoga i strop gnily i zarywały się aż wreszcie wszystko na zawsze runęło⁶⁸.

W miejscu ruiny dawnej oranżerii, rozebranej w 1976 r.⁶⁹, postawiony został budynek w 1988 r., korespondujący z otoczeniem najstarszej części ogrodu gołuchowskiego.

„Ananasarnia”

Zaplanowano w 1876 r. „Ananasarnię”⁷⁰ – zaznaczona została na prezentowanym „Planie nowego ogrodu warzywnego z otoczeniem”. Najpierw 15 kwietnia 1883 r. od strony wschodniej około późniejszej ananasarni kopano rowek do posadzenia żywopłotu z Thuji⁷¹. W następnym roku 10 sierpnia 1884 rozpoczęto budowę ananasarni, 20 sierpnia ukończono oszklenie⁷², całość oddano więc w 1884 r.

Budynek ananasarni w Gołuchowie został wyremontowany w roku 2008 – wymiar części oszklonej: 6 m długości, 5,60 szerokości, 1,70 wysokość; dostawionej do budynku murowanego, parterowego: 9,50 m długości, 3,40 szerokości, 3,50 wysokości (Ryc. 7).

O pierwszych pracach ogrodniczych przy ananasarni pisał Adam Kubaśewski w liście do Izabeli Czartoryskiej Działyńskiej z dnia 3 marca 1885 r.:

68 *Ibidem*, s. 98. Oranżeria była modernizowana, wykonywane prace w opisie Adama Kubaśewskiego: 17 września 1883 r. rozpoczęto rozbierać dach na oranżerii celem pokrycia szkłem, zaciągnięto drzewo na oranżerię; Rękopis z lat 1876–1883, s. 216. 22 września 1891 r. przywieziono 200 szyb 0,5 m wysokie a 30 cm szerokie od p. [Stanisława] Bendlewicza z Pleszewa do wypełnienia oszklenia. Powstał projekt nowej oranżerii w fabryce p. Cegielskiego w Poznaniu – 11 października 1890 zdjęto pomiar, projekt z kosztorysem był gotowy w styczniu 1891 r. (nie został zrealizowany); Rękopis z lat 1888–1903, s. 20, 22.

69 R. Kąsinowska, 2011, *Gołuchów. Rezydencja magnacka w świetle źródeł*. Ośrodek Kultury Leśnej w Gołuchowie, s. 350. Przed rozbiórką oranżeria została zinwentaryzowana przez Biuro Studiów i Projektów Lasów Państwowych w Łodzi.

70 Uprawa ananasów w Polsce zapoczątkowana była w ogrodach warszawskich (królewskich, książęcych etc.) w XVIII w. Potem hodowano je w siedzibach dworskich, ananasarnie modne do roku 1890, najdłużej na Litwie. Zarzucono gdy zaczęło drożeć drewno. E. Jankowski, 1923, *op.cit.*, s.73.

71 Rękopis z lat 1876–1883, s. 196. Treść Pamiętnika 2, jak wskazuje niniejszy zapis, pisana była później, niż to określają daty ramowe w tytule. O utrzymywaniu zielonego płotu: „17 kwietnia 1894 zasadzono 66 sztuk Thuja occidentalis 1^{1/2} m wysokości obok ananasarni jako żywy płot”, Rękopis z lat 1888–1903, s. 36.

72 Dziennik z lat 1854–1919, s. 44.

[...] przeniesiono młodsze rośliny ananasowe do świeżo założonych inspektów, w ananasarni zasadzono nieco malin i truskawek na wczesny owoc, także rozmnażanie roślin na kwietniki kobiercowe obecnie się praktykuje⁷³.

Grotę przy wejściu do ananasarni zbudował Adam Kubaszewski w 1893 r.⁷⁴ (Ryc. 8).

Ogrodnik wspomina w Rękopisie o pochodzeniu ananasów: 29–30 września 1890 r. sadził swoje ananasy i 30 sztuk na owoce sprowadzone z Koppitz⁷⁵. Ananasy *Nervosa maxima* przekazano na stół do Oficyny 2 sierpnia 1891 r., 13 sierpnia kolejne 13 sztuk⁷⁶. Z uprawy ananasów w Gołuchowie osiągnano zyski, potwierdzają to zapisy o ich sprzedaży⁷⁷. W otoczeniu ananasarni utrzymywano założenie zieleni:

1888, 21 czerwca *Calosantes coccinea* kwitło krwisto przy ananasarni przy świeżo posadzonych koniferkach⁷⁸.

Kłomb przy Ananasarni – rabaty kwiatowe

Opodal „Ananasarni” założony został kłomb kwiatowy (20 x 20 m), narysowany na przedstawionym planie z 1876 r. (być może pełnił on funkcję rozsadnika na rabaty kwiatowe).

1877, 20 marca: nad ścieżką ku oficynie zasadzono Peonie różnokolorowe po lewej stronie⁷⁹.

73 *Listy Adama Kubaszewskiego*, Rękopis: Biblioteka Książąt Czartoryskich, sygn. 7479.

74 Rękopis z lat 1888–1903, s. 33.

75 *Ibidem*, s. 13, 19 (Kopice na Śląsku majątność Schaffgotschów, przypis autora). Również wzmianki o sprzedaży sadzonek: „13 września 1892 do Sobótki kupiono wysadki ananasowe na owoce, w zeszłym roku zakupiono też na owoce i młodsze”. „8 listopada 1892 wysadki ananasów wysłano do Kwilcza”. Rękopis z lat 1888–1903, s. 31, 32.

76 Rękopis z lat 1888–1903, s. 25.

77 Niektóre z nich: 19 grudnia 1889 r. wysłano do Pleszewa p. Zboralskiemu 6 ananasów po 2 M 25 fn. 27–28 marca 1892 r. wysłano ananasy p. Ciechowiczowi do Poznania. 13 kwietnia 1892 r. do Kopaszewa sprzedano 6 anansów zapłacono 20 MK. 3 lipca 1893 r. przekazano do Poznania dubeltowy ananas do odfotografowania. 8 lipca 1893 r. Rosjanie za ananasy zapłacili 6 rubli 90 kp., po zamianie 14 MK 78 fn: Rękopis z lat 1888–1903, s. 15, 28, 29, 33, 34. (Częstym gościem w Gołuchwie był [Michaił Pietrowicz] Daragan gubernator kaliski [w latach 1885–1902], wspomina ogrodnik: dobrze mówił po polsku, był wielbicielem ogrodnictwa, przyczynił się do ozdoby Parku Miejskiego w Kaliszu chętnie kupując różne konifery: Rękopis z lat 1888–1903, s. 7.

78 Rękopis z lat 1888–1903, s. 3.

79 *Ibidem*, s. 25.

Dziś ich miejsce zajęły różaneczniki (Ryc. 9). Ścieżka prowadzi do Muzeum Leśnictwa Ośrodka Kultury Leśnej mieszczącego się w oficynie. Obsadzona piwoniami wiodła do budynku zaadoptowanego, po przebudowie starej gorzelnii w latach 1872–1874 przez Jana Działyńskiego na mieszkanie właścicieli w Gołuchowie (Ryc. 10).

Oficynę porasta Vigne Vierge, winobluszcz, przysłania surowe mury budynku przemysłowego, który poleciła zasadzić Izabela Czartoryska-Działyńska:

We wrześniu 1881 roku Hrabina Działyńska zaleciła sadzić Azalie i Vigne Vierge⁸⁰.

Piwonie zdobiły ścieżki w ogrodzie warzywnym. Kwitnące, nazwał ogrodnik „*Paeonia hybrida*” i wskazał różne miejsca ich sadzenia.

1880, 9 kwietnia: na świeżo zregulowanym klombie ku lipowej alei posadzono piwonie⁸¹.

Piwonie kultywowano w Gołuchowie, były one do nabycia w szerokim asortymencie w europejskich ogrodnictwach handlowych XIX w.⁸²

1877, 1 czerwca: urządzano rabaty i klomby sadząc różne kwiaty latowe⁸³.

1878, 23 kwietnia: Obsadzano klomby trwałymi roślinami kwitnącymi *Viola matronalis*, *Digitalis purpurea*, *Phlox decusata* i tuż obok zielonej bramy Malwy⁸⁴.

1880, 22 października: Wykopywano georginie, Cany itp.⁸⁵

Kwiaty utrzymywano od strony północnej pomiędzy oficyną a położoną wyżej kapliczką św. Jana Chrzciciela. Rabaty zostały pomierzone jesienią 1879 r.,

80 *Ibidem*, s. 182.

81 *Ibidem*, s. 128.

82 Ich uprawę zapoczątkował francuski ogrodnik i hodowca August Calot, na bazie kolekcji piwonii cesarzowej Józefiny żony Napoleona, które otrzymała od cesarza Chin. Wyhodował on 106 zarejestrowanych odmian, do najbardziej znanych należy i rozpowszechniana jest do dziś ‘*Duchesse de Nemours*’, inne pochodzące z XIX w. również są uprawiane. B. Grabowska, T. Kubala, 2011, *Piwonie*, Wyd. Zysk i S-ka, Poznań.

83 Rękopis z lat 1876–1883, s. 34. Prace wg kalendarza ogrodniczego: 24 maja 1878 sadzono różne kwiaty latowe przy Oficynie: s. 60. W ówczesnych ogrodach polskich do ulubionych kwiatów należały: rezedra i groszek, goździki, lewkonie, lwie paszcze, astry, maki i róże przynajmniej stulistne czerwone i białe. W przydomowych ogródkach najbardziej: malwy, wrotycz wonny, nagietki i aksamitki żółte, a często wysokie georginie”: E. Jankowski, 1923, *op. cit.*, s. 186–188.

84 Rękopis z lat 1876–1883, s. 57.

85 *Ibidem*, s. 143.

po przeniesieniu drogi publicznej, która przebiegała koło dawnej gorzelni. Klomb przed oficyną jest zaznaczony przez Adama Kubaszewskiego na Planie parku w Gołuchowie z 1878 r.

Prace prowadzone przy kwietnikach gołuchowskich w kwietniu 1879 r.: przy oficynie obsadzono klomby *Silene* i *Myosotis*, Różami i Peoniami⁸⁶. Przy różach i piwoniach rosły niezapominajki oraz kwiaty polne wprowadzane z polecenia Izabeli Czartoryskiej-Działyńskiej⁸⁷.

1879, 6 listopada obsadzono klomby przy Oficynie *Silene pendula* białe i różowe, 9 sztuk [*Dy*]clethra spectabilis, Tulipany i hiacynty z doniczkami erfurtskie⁸⁸.

Róże sadzono w wyznaczonych miejscach, tworzyły też oddzielne klomby:

1879, w październiku ogrodnik zapisał: „Róże posadzono: 1. w klomby przy oficynie, 2. przy kasztanie za Zamkiem, 3. ku lipowej alei. Pod wszystkie te nasadzenia nawożono lepszą ziemię z wąwozu za Zamkiem, którą wpierw czyszczono z gruzu:

Asortyment róż:

1879, w kwietniu: z Erfurtu od Heinemanna⁸⁹ nadeszły 50 róż Sortiment starszych odmian, 10 róż bengalskich gratis, 10 *Canna tricolor*, 12 *Caladium antiquorum*, kosztowało razem 81 MK 30 f. Róże sadzono jeden klomb przy Oficynie, w nizinie przed kapliczką lewa strona⁹⁰.

1880, 10 kwietnia: nadszła do Gołuchowa przesyłka 98 róż remontantów od Spätha z Neue-Britz⁹¹.

Posadzono przy Oficynie odmiany róż: *Rosa montana*, *R. muscosa*, *R. thea*, *R. persica*, *R. yellow*, *R. bourbon*⁹² (nazwy róż historycznych nadane przez hodowców).

86 *Ibidem*, s. 81.

87 Różnorodność w aranżacji klombów z wykorzystaniem kwiatów polnych zalecana była w dziełach ogrodniczych Johna Claudiusa Loudona, *An Encyclopaedia of Gardening* (1822), prowadził pismo „Gardener’s Magazine” (od 1826).

88 Rękopis z lat 1876–1883, s. 102.

89 Tradycja uprawy kwiatów w Erfurcie jest żywa do dzisiaj, co widać na przykładzie dwóch znaczących firm: Erfurter Samen- und Pflanzenzucht GmbH (Friedrich Carl Heinemann) Chrestensen und an Hakteen-Haage. *Erfurt Miasto Kwiatów* – książka wydana w związku z Federalną Wystawą Ogrodniczą BUGA, która miała miejsce w Erfurcie w 2021 r.: *Blumenstadt Erfurt: Waid-Gartenbau-iga/egapark*, 2021, red. M. Baumann, S. Raßloff, Erfurt.

90 Rękopis z lat 1876–1883, s. 82, wymienione róże i rośliny kobiercowe.

91 *Ibidem*, s. 128. Szkołka ogrodnicza Franza Ludwiga Spätha w Neue-Britz pod Berlinem.

92 Rękopis z lat 1876–1883, s. 128; E. Jankowski, 1923, *op.cit.*, s. 83. Z ważnych kwiatów róż Krzysztof Kluk wyliczył: „wczesną, damasceńską (ciemno-czerwoną !), cyna-

Opis koloru róż dobieranych na klomby znajdujemy w rękopisie z 1882 r., ich nazwy wskazują, że pochodziły od hodowców francuskich: Duc de Roham, Empereur de Maroc, M. E.Y. Thues, Perl de Roses i Perl de Blanches oraz Puëbla⁹³.

Róże sadzono w szkółce w Gołuchowie w 1883 r., ogrodnik zapisał: „60 remontantek ze skrzyżowania róży burbońskiej i damasceńskiej”⁹⁴.

Róże szkółkowane następnie przesadzano na klomby. Rosaria widoczne są na rysunku: Plan najbliższej części parku od strony północnej Zamku, wykonał Adam Kubaszewski w marcu 1884 r. Projektował je w guście europejskim podobnie jak znane mu klomby różane parku w Mouskau, które znał Adam Kubaszewski ogrodnik w Gołuchowie⁹⁵.

1879, 23 maja obsadzano klomb koło Oficyny roślinami kobiercowymi⁹⁶.

Dobierano rośliny cebulowe:

1881, 26 września z Erfurtu do Gołuchowa nadeszły różne cebulki i kłącza kwiatowe za 39 MK i 15 fen⁹⁷.

monową, stulistną, mchową [zwie ją Rosa muscata zam. Moschata], żółtą pojedynczą i pełną [...], miesięczną i turecką, „z jednej strony czerwoną, z drugiej żółtą”. Nie znał więc wielu innych, z Azji głównie przywiezionych przez Noisette’a i innych ogrodników francuskich”: K. Kluk, 1777, *Roślin potrzebnych...*, t. 2, Warszawa.

93 Rękopis z lat 1876–1883, s. 203.

94 *Ibidem*, s. 203.

95 *Ibidem*, s. 204, 1882 r. w sierpniu: Odbyłem podróż przez Wrocław, Jeleniogórze i Muskau zwiedzając szkółki drzewek i parki [...]. W Muskau zapoznałem się z Dyr. szkoły ogrod. w Troi czechem p.Błachą* oraz młodym praktykantem ogrodnictwa p. Alexandrem Girdwojnym z Podola, później pisywał korespondencje do Ogr. Pol. w Warszawie. * E. Jankowski, 1923, *op.cit.*, s.128, wzmianka o ogrodzie Pawlikowskich w Medyce, prowadzonych tam szkółkach oraz kwiatach szklarniowych. Ponadto: „W cenniku i spisie roślin z roku 1841, podpisanym przez ogrodnika Błaszką (czecha) znajdujemy około 6000 gatunków i odmian roślin”. Okragłe rosaria popularne w XIX w. zapoczątkowuje projekt Reptona Humphreya w Ashidge w roku 1813.

96 Rękopis z lat 1876–1883, s. 86: 1879, 1 kwiecień: byłem w Kotowiecku i Śliwnikach poza kupno dąbków i kwiatów kobiercowych. Rękopis z lat 1876–1883, s. 81: 1878, 23 Maj: W tym dniu zwiedziły Gołuchów Panie [Teresa] Morawska z Jurkowa i Pani Rozalia Morawska z Kotowiecka. Yucca – roślina wieńcząca kwietniki kobiercowe sprowadzona została z Goli od pani Franciszki Potworowskiej z Kurnatowskich. Kurnatowscy prowadzili w Gościeszynie wzorowe szkółki drzew leśnych i parkowych. Największe handlowe szkółki leśne: F. Skrowaczewski, 1907, *Rozwój polskiego leśnictwa XIX wieku w W.Ks.Poznańskim*, Miłosław, s. 31.

97 *Ibidem*, s.182.

Wzbogacano roślinność kwietników. Ogrodnik w swoim Rękopisie odnotował przesyłkę:

1888, 6 września z Paryża nasion i cebulek kwiatowych: 83 hiacyntów i 1 duża Scilla Maritima⁹⁸.

Sprowadzono z Erfurtu:

1891, 2 października: 12 Arum Italicum⁹⁹.

Rośliny sprowadzane do ozdoby ogrodu gołuchowskiego należały do rzadko spotykanych.

O katalogach kwiatów ogrodów polskich wspomniał Edmund Jankowski w książce *Dzieje ogrodnictwa w Polsce...* z 1923 r. i wskazał na spis kwiatów z Gołuchowa. W ogrodach w Kórniku i Gołuchowie również sprzedawano kwiaty¹⁰⁰. Wspomniany katalog kwiatów z Gołuchowa, być może przedstawiał własnoręczny spis przekazany przez Adama Kubaszewskiego w korespondencji do czasopisma „Ogrodnik Polski”, gdzie zamieszczał on swoje artykuły popularyzujące nowoczesne ogrodnictwo (redaktorem był Edmund Jankowski, który przekazał informację).

Ogrodnik Adam Kubaszewski zakładając nowy, gołuchowski ogród użytkowy połączył dawny ogród warzywny i inspekty oraz teren rumowiska historycznej cegielni gdzie znajdowała się glorieta – budowla ogrodowa, która wskazywałaby również na miejsce ogrodu w przeszłości. Dla porównania ujęcie tego terenu na współczesnym zdjęciu wykonanym z drona (Ryc. 11).

Teren dawnych ogrodów w Gołuchowie udokumentowany został w badaniach przebudowy siedziby gołuchowskiej – obronnej wieży mieszkalnej z basztami na rezydencję przez Wacława Leszczyńskiego w pierwszym dziesięcioleciu XVII w. Do południowej ściany dobudowane zostały trzy jednopiętrowe skrzydła zamkowe, zamykając wewnętrzny dziedziniec krążgankami. Na wschód od dworu położony był dziedziniec, za nim ogród i zabudowania folwarczne¹⁰¹. Teren ten jest ujęty na „Planie nowego ogrodu warzywnego z otoczeniem” z 1876 r. i w całości został zagospodarowany przez Adama Kubaszewskiego. Powstał tu reprezentacyjny ogród zamkowy, który zawierał wszystkie działy ogrodnictwa¹⁰².

98 Rękopis z lat 1888–1903, s. 4: Wg org.: Scilla Maritima nazwa zwyczajowa cebula morska.

99 *Ibidem*, s. 26: 12 cebulek włoski arum.

100 E. Jankowski, 1923, *op. cit.*, s. 186, 193. W Gołuchowie były wszystkie działy ogrodnicze niezwykle starannie utrzymane, istniała również szkoła dla ogrodników, s. 130. Tamże: Kórnik był rozsądkiem pięknych roślin dla okolicy i dobrą szkołą dla ogrodników dopóki go nie przewyższył Gołuchów: *ibidem*, s. 198.

101 T. Jakimowicz, 1955, *Zamek Leszczyńskich w Gołuchowie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, z. 1, s. 128.

102 Tym samym był wizytówką zawodu ogrodnika Adama Kubaszewskiego, który uważany jest za prekursora nowoczesnego ogrodnictwa w Wielkim Księstwie Poznańskim.

Widoki na załączonych fotografiach przedstawiają wnętrza ogrodu urządzonego przez Ośrodek Kultury Leśnej w miejscu dawnego, gołuchowskiego ogrodu zamkowego. Na poletku szparagarni według „Planu nowego ogrodu warzywnego” z 1876 r., funkcjonuje woliera dla pawia (Ryc. 12) od 2009 r. Obok, vis-à-vis budynku mieszkalnego z roku 1988 zbudowanego w miejscu oranżerii rozebranej w roku 1976, utworzona została mała architektura parkowa – labirynt zakomponowany z następujących roślin: *Berberis thunbergii* ‘Atropurpurea’, *Thuja occidentalis* ‘Aurescens’ i ‘Smaragd’, *Taxus baccata* ‘Fastigiata aurea’ i ‘Hicksii’ – w narożnikach *Juniperus virginiana* ‘Skyrocket’ (Ryc. 13).

Teren nowego ogrodu warzywnego na planie Adama Kubaszewskiego z roku 1876, od końca lat 70 ubiegłego wieku przez ponad dwadzieścia lat funkcjonował jako szkółka drzew i krzewów ozdobnych Ośrodka Kultury Leśnej¹⁰³ (Ryc. 15). Na fotografii fragment dawnej szkółki OKL nazywanej też „matecznikiem”, drzewa w tle: *Cornus alba* ‘Sibirica’, *Thuja occidentalis* ‘Aurescens’, *Taxus baccata* ‘Hicksii’, *Juniperus communis* ‘Hibernica’. Na rabacie liliowiec ogrodowy *Hemerocallis x hybrida* w różnych odmianach i kolorystyce (zakupiony w szkółce roślin w Sycowie).

Teren „Dawniejszego ogrodu warzywnego i inspektów”, oznaczony na „Planie nowego ogrodu warzywnego” z 1876 r. przeznaczony został w 2007 r. na ogród ziołowo-kwiatowy o powierzchni 0,56 ha (Ryc. 16). Powstało regularne założenie roślin według koncepcji architektonicznej Zdzisława Walczaka w 2012 r. (Ryc. 17). W ogrodzie tym, służącym wypoczynkowi i edukacji jest zinwentaryzowanych ponad 200 gatunków roślin reprezentujących łącznie 70 rodzin (Ryc. 18). Wśród kwiatowych bylin między innymi: astrowate *Asteraceae*, jaskrowate *Ranunculaceae*, goździkowate *Caryophyllaceae*, bodziszkowate *Geraniaceae*, dzwonkowate *Campanulaceae*; wśród ziół: baldaszkowate *Apiaceae*, dziurawcowate *Hypericaceae*, kozłkowate *Valerianaceae*¹⁰⁴.

Obszar przy lipowej alei w kierunku wschodnim, miejsce historycznej cegielni gdzie znajdowała się glorieta, zagospodarowany przez Adama Kubaszewskiego na: szkółkę koniferów, szkółkę drzewek owocowych i winnicę, widoczne na planie z 1876 r., obecnie zajmuje park. Również teren pomiędzy Zamkiem a kapliczką p.w. św. Jana Chrzciciela gdzie wydobywano glinę. Przy tej kapliczce obecnie Mauzoleum, sadzono pierwsze drzewa parkowe, szczególnie iglaste.

LITERATURA

BIELEŃ-RATAJCYK A., SZENDI A., 2012, *Szkółki roślinne jako ogrody użytkowe w kompozycjach krajobrazowych XVIII i XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem obszaru Niemiec, Polski i Śląska*, „Architektura Czasopismo Techniczne Politechniki Krakowskiej”, z. 30.

103 B. Czołnik, A. Antonowicz, 2017, *Park-Arboretum w Gołuchowie*. Przewodnik, Ośrodek Kultury Leśnej w Gołuchowie, s. 59.

104 *Ibidem*, s. 59, 62.

- JANKOWSKI E., 1923, *Dzieje ogrodnictwa w Polsce w zarysie*, Warszawa.
- KĄSINOWSKA R., 2011, *Gołuchów. Rezydencja magnacka w świetle źródeł. Ośrodek Kultury Leśnej w Gołuchowie*.
- ŁAWNICZAK G., 2003, *Adam Kubaszewski, ogrodnik Jana Działyńskiego i Izabeli Czartoryskiej z Gołuchowa*, „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej”, t. 5.
- ŁAWNICZAK G., 2011, *Kwietniki gołuchowskie. Projekty Adama Kubaszewskiego ogrodnika Jana Działyńskiego i Izabeli Czartoryskiej w Gołuchowie*, „Architektura Krajobrazu”, nr 1.
- SĘKOWSKI B., 1990, *Drzewa i krzewy owocowe i winorośle w parku gołuchowskim*, „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej”, t. 2.

PLAN NOWEGO OGRODU UŻYTKOWEGO W GOŁUCHOWIE Z ROKU 1876

Streszczenie

Plany parku gołuchowskiego i kwietników ogrodnika Adama Kubaszewskiego znane są z publikacji. Odnaleziony „Plan nowego ogrodu warzywnego z otoczeniem” w Muzeum Narodowym w Poznaniu, wskazuje na dawny ogród w Gołuchowie położony po wschodniej stronie od Zamku, znalazł on omówienie w niniejszym artykule. Wykonany został przez Adama Kubaszewskiego, który był zatrudniony w Gołuchowie od października 1876 r., jako ogrodnik pracował tam 51 lat.

W opisie „Planu nowego ogrodu warzywnego z otoczeniem” urządzanego od roku 1877, wykorzystane zostały Rękopisy Adama Kubaszewskiego – dzienniki prac ogrodniczych w dwóch zeszytach: od 1876 do 1883 r. i przepisywane później notatki z lat 1888–1903, które znajdują się w Bibliotece Ośrodka Kultury Leśnej w Gołuchowie. „Plan nowego ogrodu warzywnego z otoczeniem” narysowany przez Adama Kubaszewskiego w 1876 r. określa kierunki prowadzenia upraw. Opis ogrodu poszerzony został o historię uprawianych roślin według treści Rękopisów. Zasadniczo wiedza o ogrodzie zamkowym w Gołuchowie, który przedstawiał wszystkie działy ogrodnictwa, przekazana została przez Adama Kubaszewskiego w jego książkach i artykułach popularyzujących nowoczesne ogrodnictwo.

Na przedstawionym „Planie nowego ogrodu warzywnego z otoczeniem” udokumentowany został „Dawny ogród owocowy francuski”, który w trakcie zakładania nowego ogrodu użytkowego został zachowany. Za jego murami hodowano drzewa owocowe *espalier*. Wnętrze tego ogrodu ze szklarnią południową przy północnym murze, najstarszym z dawnego ogrodzenia, przypisać należy siedemnastowiecznej lokalizacji lub starszej *giardino segreto*.

Przestrzeń dawnego ogrodu użytkowego w Gołuchowie aktualnie służy celom edukacji przyrodniczej prowadzonej przez Ośrodek Kultury Leśnej. W tym miejscu założone zostały regularne kwatery z roślinnością opracowaną tematycznie.

Słowa kluczowe: Gołuchów, sztuka ogrodowo-parkowa 19 wiek, historia ogrodnictwa polskiego, szkółki drzew 19 wiek

A GARDEN BLUEPRINT FOR THE NEW VEGETABLE GARDEN AT GOŁUCHÓW IN 1876

Summary

The garden layout for the Gołuchów park and the flower beds completed by the gardener Adam Kubaszewski has been made known following a number of publications on the subject. The document „The blueprint for the new vegetable garden with its surroundings”, newly found in the National Museum in Poznań, indicates its location on the east side of Gołuchów Castle and is discussed in this article. The blueprint was created by A. Kubaszewski, who had been employed at Gołuchów as the gardener since October 1876 and had worked within this capacity for 51 years.

In the blueprint's description of the garden, that had been cultivated since 1877, two documents have been used, namely The Manuscripts authored by Adam Kubaszewski himself, a kind of a gardener's logbook with its daily entries describing all garden works and contained in two volumes spanning the years between 1876 and 1883-; and later re-written notes made between 1888 and 1903 that are currently held in the library of the Forest Culture Centre at Gołuchów. „The blueprint for the new vegetable garden” drawn up by Adam Kubaszewski in 1876 defines the directions involved in the projected cultivation of vegetable crops. The description of the garden was then expanded to include an account of the history of the cultivated plants according to the content of The Manuscripts. It has to be emphasized that all the knowledge on the castle garden at Gołuchów in all its manifestations has been basically passed down to us in what we can find in Adam Kubaszewski's books and articles popularising and propagating the idea of modern gardening.

The discussed „Blueprint...” documents the existence of the former „French fruit garden” that had been preserved while the setting up of the new kitchen garden was on its way. Behind its walls, free standing *espalier* fruit trees were cultivated. The interior of the garden with the south greenhouse near the north wall, the oldest preserved wall of the former perimeter fence, has to be ascribed to its original location in the seventeenth century or to even earlier *giardino segreto*.

The inner space of the former vegetable garden at Gołuchów is currently used by the Forest Culture Centre for natural education purposes. The garden in its present form features orderly spaces with thematically detailed vegetation.

translated by Tomasz Olszewski

Keywords: Gołuchów, park and garden art in the nineteenth century, history of Polish horticulture in the nineteenth century, nurseries of young trees – 19th

Plan ogrodów owocowych z uprawą warzyw w Gołuchowie.

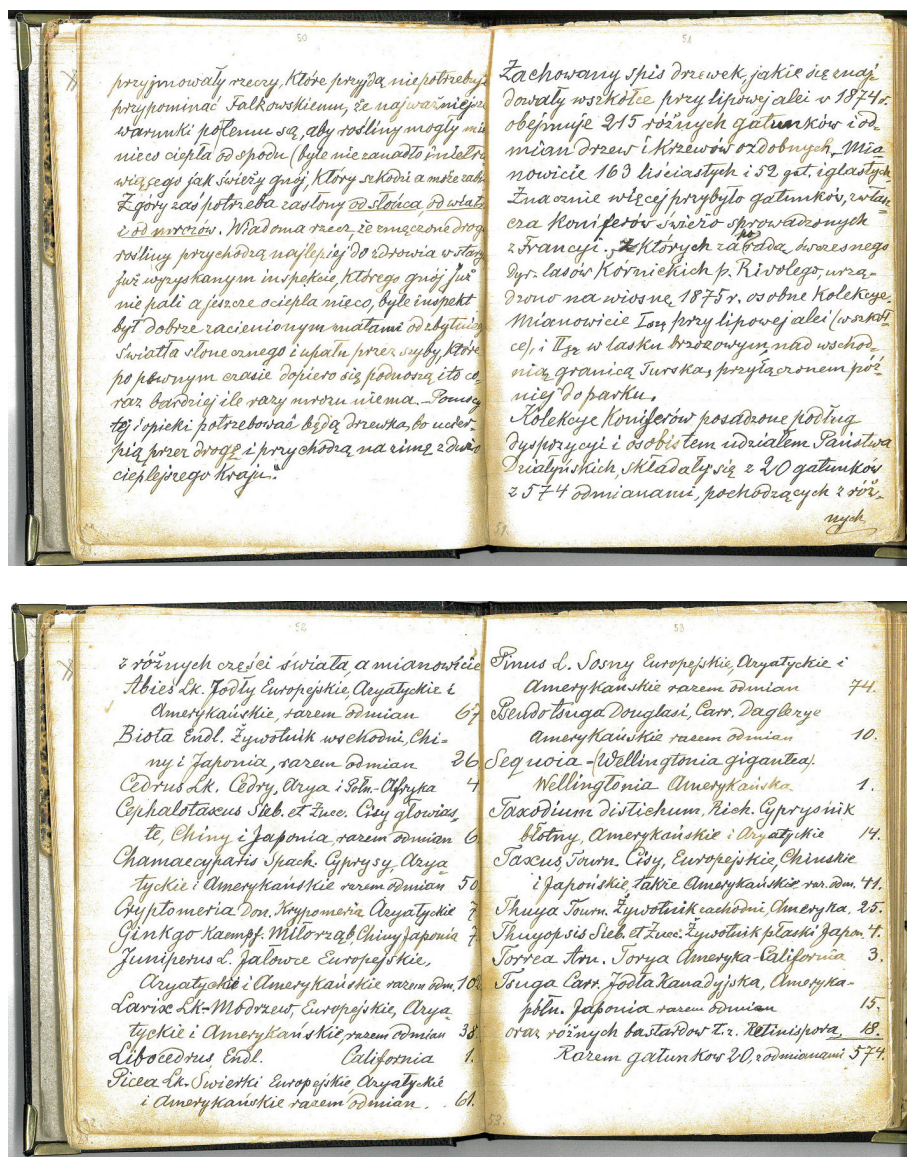
Ryc. 2. „Plan ogrodów owocowych z uprawą warzyw w Gołuchowie”, wykonany: „Gołuchów w marcu 1901”, podpisany: „Od 1876–1901 roku urządził i rysował Adam Kubaszewski”, reprodukcja [w:] *Ogród jako źródło dochodu czyli Praktyczne sadownictwo...*, autorstwa Adama Kubaszewskiego, Poznań 1902. Biblioteka Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu

Fig. 2. “The plan of the fruit gardens with cultivation of various vegetables at Gołuchów”, drawn at: “Gołuchów, in March, 1901”, with the following inscription beneath it: “Between 1876 and 1901, arranged and drawn by Adam Kubaszewski”, reproduction in: *The garden as a source of income, or practical horticulture...* authored by Adam Kubaszewski, 1902

Ryc. 3. Aleja lipowa w Gołuchowie posadzona przez Jana Działyńskiego w roku 1857.
Fot. G. Ławniczak, wiosna 2020 r.

Fig. 3. The linden alley at Gołuchów planted by Jan Działyński in 1857. Photo:
G. Ławniczak, spring 2020

Ryc. 4. Spis drzewek jakie znajdowały się w szkółce w Gołuchowie przy lipowej alei w 1874 roku. Rękopis (Pamiętnik 1: Historia Gołuchowa) Biblioteka Ośrodka Kultury Leśnej

Fig. 4. A list (inventory) of young trees from the nursery of young trees located along the lime tree alley at Gołuchów in 1874. (Pamiętnik 1: Historia Gołuchowa „The history of the village of Gołuchów”) Library of the Forest Culture Centre in Gołuchów.

Ryc. 5. Wnętrze ogrodu gołuchowskiego z lokalizacji siedemnastowiecznej lub starszej *giardino segreto*. Widok szklarni przy murze północnym, konstrukcja szklano-żelazna z 1889 r. Fot. G. Ławniczak, 2020

Fig. 5. The inside of the Gołuchów garden as seen from the location of the seventeenth century, or later, *giardino segreto*. The view of the conservatory at the northern wall, glass and iron construction from 1889. Photo: Grażyna Ławniczak, 2020

Ryc. 6. Przy murze północnym otwory w cegle – *artefakty*. Fot. G. Ławniczak, 2020

Fig. 6. Vents and openings in bricks at the northern wall – *artefacts*. Photo: G. Ławniczak, 2020

Ryc. 7. Ananasarnia w Gołuchowie wybudowana w miejscu pierwszych inspektów w roku 1885. Odnowiona w 2008 roku. Fot. G. Ławniczak, 2023

Fig. 7. The Pineapple Conservatory at Gołuchów constructed on site of the first cold frames in 1885. Restored in 2008. Photo: G. Ławniczak, 2023

Ryc. 8. Wejście do Ananasarni, grotę zbudował Adam Kubaszewski w roku 1893. Fot. G. Ławniczak, 2020

Fig. 8. Entrance to the pineapple conservatory (greenhouse), the grotto was constructed by Adam Kubaszewski in 1893. Photo: G. Ławniczak, 2020.

Ryc. 9. Kwitnące różaneczniki przy drodze do Oficyny. Fot. A. Antonowicz, 2020

Fig. 9. Blooming rhododendrons lined along the road to the Outhouse. Photo: A. Antonowicz, 2020

Ryc. 10. Oficyna, stara gorzelnia w Gołuchowie, po przebudowie w latach 1872–1874 mieszkanie właścicieli. Vigne Vierge winobluszczy w jesiennych barwach przysłania surowe mury budynku przemysłowego. Obecnie Muzeum Leśnictwa. Fot. G. Ławniczak, 2023

Fig. 10. Manor outbuilding, old distillery in Gołuchów, after alteration of the owners' residence made between 1872 and 1874. Vigne Vierge (*Parthenocissus*) in autumn colours covering the raw walls of this post-industrial structure. Now the Museum of Forestry. Photo: G. Ławniczak, 2023

Ryc. 11. Widok ogrodu edukacyjnego Ośrodka Kultury Leśnej, teren dawnego ogrodu zamkowego w Gołuchowie, urządzanego przez Adama Kubaszewskiego od 1876 do 1901 roku. Zdjęcie z drona B.Z. Chojęta AEROFOTO, 2009

Fig. 11. View of the garden plot in the OKL educational garden, formerly the castle garden at Gołuchów arranged by Adam Kubaszewski between 1876 and 1901. Photo: taken from a drone, B.Z. Chojęta AEROFOTO, 2009

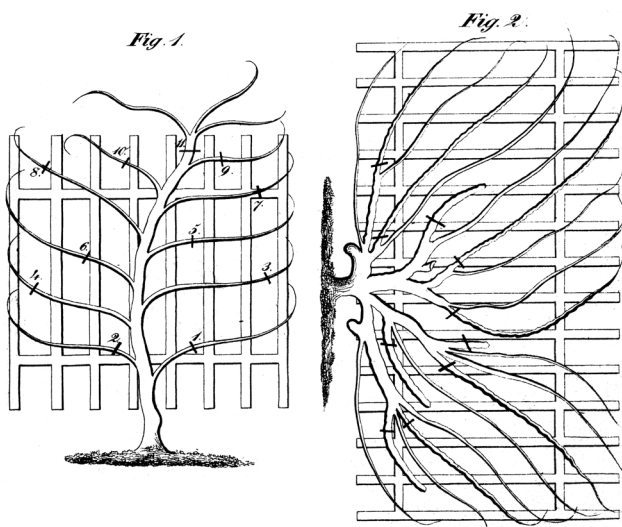
Ryc. 12. Woliera dla pawów w Gołuchowie, urządzona w 2009 r. na terenie dawnej szparagarni. Fot. G. Ławniczak, 2021

Fig. 12. The aviary for peacocks at Gołuchów, built in 2009 on the location of the old asparagus plant house. Photo: G. Ławniczak, 2021

Ryc. 13. Labirynt w Gołuchowie, mała architektura parkowa, w tle budynek mieszkalny z roku 1988 w miejscu oranżerii rozebranej w roku 1976. Fot. G. Ławniczak, 2021

Fig. 13. The Maze at Gołuchów, small garden architecture, in the background a residential building from 1988 on site of the conservatory pulled down and taken away in 1976. Photo: G. Ławniczak, 2021

Ryc. 14. Przypinanie krzewu winnego na wiosnę, rycina [w:] *Uprawa wina około budynków, murów, chłodników i drzew...*, wydane w Lesznie 1842 przez Ernesta Günthera

Fig. 14. Clipping of grapevine in spring, plate (in:) *Cultivation of vine grapes around buildings, walls, gazebos and trees...*, published in Leszno, 1842 by Ernest Günther

Ryc. 15. Widok dawnej szkółki leśnej w Gołuchowie, funkcjonowała od lat 70 ubiegłego wieku przez ponad 20 lat. Kwitnące Liliowce ogrodowe *Hemerocallis x hybrida*. Fot. G. Ławniczak, 2021

Fig. 15. View of the former plant nursery at Gołuchów, in operation for 20 years from the 1970s. The blooming garden day lilies (*Hemerocallis x hybrid*). Photo: G. Ławniczak, 2021

Ryc. 16. Teren ogrodu ziołowo-kwiatowego założonego w 2007 r. – „Dawniejszy ogród warzywny i inspekta” oznaczony na „Planie nowego ogrodu warzywnego” z 1876 roku”. Fot. G. Ławniczak, 2013

Fig. 16. The area of the flower/herb garden established in 2007 – “The former kitchen garden and cold frames” already marked in “Garden plan of the new kitchen garden” from 1876. Photo: G. Ławniczak, 2013

Ryc. 17. Regularne założenie roślin według projektu Zdzisława Walczaka w 2012 r., miejsce edukacji przyrodniczej i wypoczynku w Gołuchowie. Fot. G. Ławniczak, 2013

Fig. 17. Orderly arrangement of plants, after the design of Zdzisław Walczak in 2012, a place for nature education and relaxation at Gołuchów. Photo: G. Ławniczak, 2013

Ryc. 18. Rośliny na kwaterze w ogrodzie edukacyjnym OKL : na pierwszym planie Liatra kłoskowa *Liatris spicata*, kolejno na zdjęciu Mikołajek płaskolistny *Eryngium planum* oraz Liliowiec ogrodowy *Hemerocallis x hybrida*. Fot. G. Ławniczak, 2021.

Fig. 18. Plants in the garden plot in the OKL educational garden, in the foreground: dense blazing stars (*Liatris spicata*), and in the background: blue eryngos (*Eryngium planum*) and daylilies (*Hemerocallis x hybrida*). Photo: G. Ławniczak, 2021